

Krisis

Tijdschrift voor actuele filosofie

THIJS LIJSTER

GRAND HOTEL ABGRUND *REVISITED*

Recensie van: Emil Walter-Busch (2010) *Geschichte der Frankfurter Schule. Kritische Theorie und Politik*. München: Wilhelm Fink, 262 p.

Krisis, 2011, Issue 1
www.krisis.eu

In de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw werkte Bertolt Brecht aan zijn zogenaamde TUI-roman. Deze onvoltooide roman, een van de grootste projecten die Brecht ooit ondernam, zou spelen in China, in een ver verleden, en moest een satire worden op de intellectuelen uit de tijd van de Weimarrepubliek. De intellectuelen, of TUI's (een afkorting van Tellekt-Uell-Innen), verkochten hun intellect als waar op de markt, en gingen daarom zo op in hun theorieën dat zij de noodzaak tot praktische verandering (namelijk de revolutie) niet herkenden, of wilden herkennen. Een van de hoofdstukken uit de TUI-roman zou gaan over een rijke graanhandelaar die in zijn testament een grote somme gelds nalaat voor de oprichting van een instituut dat erachter moet komen wat de bron is van alle ellende op de wereld. Het instituut wordt opgericht en achterhaalt de bron van de ellende: de handelaar zelf.

Als de TUI-roman zou zijn voltooid, zou het de eerste, zij het uiterst venijnige geschiedenis van de Frankfurter Schule zijn geworden. Brecht had via zijn vriend Walter Benjamin het nodige gehoord over het Frankfurter Institut für Sozialforschung en ontmoette in Los Angeles met enige

regelmaat enkele leden ervan, zoals Theodor W. Adorno, Friedrich Pollock en natuurlijk directeur Max Horkheimer. De oprichting van het instituut, in 1923, was mogelijk gemaakt door de joodse graanhandelaar Hermann Weil en diens zoon Felix, die zich in marxistische kringen van Frankfurt begaf en daar onder anderen Horkheimer en Pollock had leren kennen.

Waarom, zo kan men zich afvragen, financiert een internationale handelaar een marxistisch sociaalwetenschappelijk instituut? Volgens Brecht en anderen om goede sier te maken bij de Sovjet-Unie, als potentiële handelspartner. Volgens Emil Walter-Busch, auteur van de recentste geschiedenis van de Frankfurter Schule, uit oprechte zorg om de Duitse bevolking, en in het bijzonder om haar toenemende antisemitisme. Het boek van Walter-Busch, getiteld *Geschichte der Frankfurter Schule. Kritische Theorie und Politik*, is stukken welwillender dan de door Brecht geplande roman over het instituut. Walter-Busch steekt zijn sympathie niet onder stoelen of banken; hij was dan ook kind aan huis bij de familie Pollock, en promoveerde bij Adorno in de sociologie.

De geschiedenis van het instituut levert ruimschoots materiaal voor een interessant boek, niet alleen door het roerige tijdvak en de boeiende biografieën van de individuele leden. De Frankfurter Schule, hoewel misschien niet een school te noemen in traditionele zin, is meer dan de som der delen. Het amalgaam van marxisme en psychoanalyse, de kruisbestuiving van empirische sociologie en filosofische cultuur- en maatschappijtheorie, en de combinatie van psychologen, economen, sociologen, filosofen en literatuurwetenschappers maakt het Frankfurter instituut uniek in de geschiedenis van het denken.

Dat is met name op het conto te schrijven van Horkheimer, na 1931 directeur van het instituut. Horkheimer zelf kan niet tot de grootste denkers van de twintigste eeuw gerekend worden, maar hij slaagde er wel in om een interdisciplinair onderzoeksprogramma uit te zetten dat zich onderscheidde van zowel het positivisme en het dogmatisch marxisme als het irrationalisme van de levensfilosofen. Zijn essay *Traditionele en kritische theorie* zou door iedere student filosofie en sociologie gelezen moeten

worden, en in zijn oratie geeft hij een visie op interdisciplinair onderzoek die nog altijd actueel is:

‘Nicht dadurch wird die chaotische Spezialisierung überwunden, dass man schlechte Synthesen spezialistischer Forschungsergebnisse unternimmt, und nicht dadurch kommt andererseits unbefangene Empirie zustande, dass versucht wird, das theoretische Element darin auf nichts zu reduzieren: sondern indem die Philosophie als aufs Allgemeine, ‘Wesentliche’ gerichtete theoretische Intention den besonderen Forschungen beseelende Impulse zu geben vermag und zugleich weltoffen genug ist, um sich selbst von dem Fortgang der konkreten Studien beeindruckt und verändern zu lassen.’ (Walter-Busch 2010, 48)

Horkheimer had als geen ander het talent om zowel mensen als middelen de juiste kant op te sturen. Hij zag toe op de tijdige verplaatsing van het instituut en enkele van de leden naar de Verenigde Staten, door banden met Columbia University aan te knopen, en wist later grote bedragen los te peuteren bij onder meer de American Jewish Committee en de Rockefeller Foundation, hetgeen de belangrijke studie *The authoritarian personality* mogelijk maakte. In hedendaags jargon zou men zeggen dat Horkheimer kampioen ‘valorisatie’ was.

De keerzijde daarvan was dat hij mensen ook makkelijk weer kon laten vallen als hij ze niet meer nodig had, zoals toen hij het instituut begin jaren veertig naar Los Angeles verhuisde om met Adorno aan *Dialectiek van de verlichting* te gaan werken. Het merendeel van de staf werd ontheven, en moest andere bronnen van inkomsten zoeken. Erich Fromm begon een psychoanalytische praktijk en werd beroemd door Engelstalige publicaties als *Escape from freedom* (1941). Econoom Franz Neumann, literatuursocioloog Leo Löwenthal en filosoof Herbert Marcuse werden ingehuurd door de Office of Strategic Services, de latere CIA. Later kregen de meesten van hen aanstellingen aan de belangrijkste Amerikaanse universiteiten. Zij bleven in de Verenigde Staten, ook toen Horkheimer het instituut in 1949 heroprichtte in Frankfurt.

Walter-Busch’ hoofdstukken over Horkheimer zijn gedegen, hoewel zijn onderneming om de kiem van het werk van Horkheimer op te sporen in

de belletristie die deze als adolescent produceerde een beetje geforceerd aandoet. Ad hominem-argumentatie was altijd al troef als het om de leden van de Frankfurter Schule ging, voor vriend en vijand, zoals ook de beroemde sneer van Georg Lukács over het *Grand Hotel Abgrund* duidelijk maakt. Horkheimer zou hier overigens geen probleem in zien. Hij onderscheidde twee bronnen van haat tegen het kapitalisme: diegenen die aan de rand staan en van de geneugten ervan uitgesloten zijn, en diegenen die het kapitalisme en zijn geneugten kennen maar betreuren dat anderen ervan uitgesloten worden. De laatsten ‘verstehen etwas vom Feuer guten Weins und vom Reiz einer gepflegten Frau, sie lieben die italienische Landschaft und die Küsten Frankreichs [...] Diese späten Bürger sind gerade darum revolutionär, weil sie wissen, was Glück heißt’ (Walter-Busch 2010, 71-72). Dat gold inderdaad vrijwel zonder uitzondering voor de leden van de Frankfurter Schule.

In de daaropvolgende hoofdstukken worden de politieke en economische theorieën van Pollock en Neumann besproken, de studies naar antisemitisme en het autoritaire karakter, en het denken van onder anderen Marcuse en Adorno. Met name in het hoofdstuk over de laatste is de helderheid van Walter-Busch’ uitleg indrukwekkend. Op basis van enkele sleutelteksten en -begrippen weet hij in minder dan veertig pagina’s een goed en redelijk volledig beeld van Adorno’s notoir ingewikkelde filosofie en diens activiteiten als publiek intellectueel neer te zetten. Helderheid lijkt overigens ook in theoretische zin een stokpaardje van Walter-Busch te zijn; de voortdurende herhaling van zijn overtuiging dat de ingewikkelde theorieën van de Frankfurters tot de *common sense* teruggebracht kunnen worden, begint op een bepaald moment op de zenuwen te werken.

Bij het verschijnen van een nieuwe geschiedenis van de Frankfurter Schule dringt zich vanzelfsprekend de vergelijking met de bestaande overzichtswerken op, met name met de belangrijkste hiervan, Martin Jays *The dialectical imagination* uit 1973 en Rolf Wiggershaus’ *Die Frankfurter Schule* uit 1986. Op het eerste gezicht heeft Walter-Busch’ boek twee voordelen.

Ten opzichte van het boek van Jay is dat natuurlijk dat diens werk al behoorlijk oud is. Jay verrichtte pionierswerk door ongepubliceerde brieven en manuscripten te verwerken en door vrijwel alle toen nog levende leden van het instituut, onder wie Horkheimer, Adorno, Löwenthal en Marcuse, te interviewen. Hij is als geen ander in staat ingewikkelde denkbeelden op een toegankelijke en meeslepende manier te bespreken. Daarom staat *The dialectical imagination* nog als een huis en is het mijns inziens nog altijd een van de beste introducties op het denken van de Frankfurters. Maar het grote nadeel van Jays boek is dat het afbreekt bij het jaar 1950, dus vlak na de terugkeer van het instituut in Frankfurt. Een zeer interessante episode uit de geschiedenis van de Frankfurters blijft daarmee buiten beschouwing: de invloed van hun denken op de studentenprotesten in Duitsland, de weigering van Adorno (die Horkheimer in 1950 verving als directeur) om zichzelf als geestelijk leider van deze protesten op te werpen en diens besluit om de politie te bellen toen het instituutsgebouw door de studenten werd bezet. Walter-Busch staat uitgebreid stil bij deze gebeurtenissen en citeert rijkelijk uit de brieven die Adorno in deze tijd wisselde met Marcuse, die zoals bekend wel bereid was de studenten in hun revolte bij te staan en Adorno's houding sterk bekritiseerde.

Toch weet Walter-Busch dit voordeel slechts ten dele te verzilveren. De geschiedenis van de studentenprotesten is al overbekend en Walter-Busch komt niet met een interessante invalshoek waarin de confrontatie tussen Adorno en Marcuse in een nieuw licht zou kunnen komen te staan. Verder was het interessant geweest als hij de sporen van de Frankfurter Schule nog verder gevolgd had, door bijvoorbeeld een vergelijking te maken met het hedendaagse Institut für Sozialforschung, of door na te gaan hoe sommige Amerikaanse filosofen door de Frankfurters zijn beïnvloed.

Als we het boek van Walter-Busch dan vergelijken met dat van Wiggershaus, is er een groot voordeel: de omvang. Wiggershaus' *Die Frankfurter Schule* is de typische boekhoudersbiografie van ruim zeventienhonderd pagina's, waarin geen naam, feit, gebeurtenis of getal onbenoemd mag blijven. Het is bewonderenswaardig grondig, maar daardoor tegelijkertijd moeilijk om doorheen te komen. Het boek van Walter-Busch daarentegen is goed leesbaar – niet eens omdat het zo mooi of vlot geschreven is, maar vooral door de korte hoofdstukken en de beknopte omvang van minder dan

tweehonderdvijftig pagina's. Daar staat tegenover dat Walter-Busch in al zijn beknoptheid wel wat belangrijke dingen achterwege laat. En opvallend genoeg zijn dat juist ook episoden waar de leden van het instituut steken lieten vallen, zoals de beruchte correspondentie van Adorno met Walter Benjamin over diens Baudelaire-opstel, of het gebrek aan hulp van Horkheimer aan intellectuelen als Siegfried Kracauer en Alfred Sohn-Rethel. De denkers die de term 'instrumentele rationaliteit' gemunt hebben, konden soms buitengewoon *rücksichtslos* te werk gaan.

Voorts maakt Walter-Busch soms vreemde keuzes. Zo besteedt hij maar liefst twee hoofdstukken aan het relatief onbekende instituutslid Franz Neumann, terwijl hij aan figuren als Fromm, Löwenthal en Benjamin nauwelijks aandacht besteedt. De laatste wordt alleen besproken voor zover hij een inspiratiebron vormde voor Adorno. Het *Passagen-Werk*, waar Benjamin de laatste vijf jaar toch onder de vlag en met financiering van het instituut aan werkte en dat zelfs in onvoltooide vorm een van de belangrijkste filosofische werken van de twintigste eeuw is, wordt niet eens genoemd. De keuze om deze mensen slechts een 'bijrol' te geven noemt Walter-Busch expliciet in zijn voorwoord, maar hij geeft er geen enkele verantwoording voor.

De impliciete reden zou kunnen zijn dat Walter-Busch, gezien zijn eigen wetenschappelijke achtergrond, een voorkeur heeft voor het economische en politiek-filosofische boven het cultuurfilosofische en sociaalpsychologische werk van het instituut. Maar dat deze voorkeur in zijn geschiedenis zo duidelijk naar voren treedt, is een slechte zaak, en wel om twee redenen. Ten eerste omdat zijn boek daardoor als geschiedenis van de Frankfurter Schule simpelweg niet volstaat, omdat zij onvolledig is. Ten tweede omdat Walter-Busch zo een ander door hemzelf aangeduid doel mist. In de inleiding schrijft hij dat zijn boek moet aantonen dat de 'vulkaan van het marxisme' geenszins gedoofd is, in tegenstelling tot wat Niklas Luhmann ooit beweerde. Maar als je wilt laten zien dat het denken van de Frankfurter Schule nog gloeiende vonken bevat, moet je mijns inziens niet te rade gaan bij Pollocks theorie van het staatskapitalisme of Neumanns theorie van het monopoliekapitalisme, maar juist eerder bij figuren als Benjamin of Fromm.

Kortom, voor degene die al met het werk van het Frankfurter instituut en zijn afzonderlijke leden bekend is, levert het boek van Walter-Busch een aardig overzicht en wellicht een goede introductie in de niet veel besproken theorieën van Neumann, maar helaas geen nieuwe inzichten en geen uitvoerige discussie over de invloed en actualiteit van de Frankfurters. Voor degene die nog niet veel weet over de Frankfurter Schule vormt zijn boek een heldere, maar helaas onvolledige en daarom inadequate introductie.

Thijs Lijster MA werkt aan de filosofiefaculteit van de Rijksuniversiteit Groningen aan een proefschrift over de rol van kunst en kunstkritiek bij Walter Benjamin en Theodor Adorno. Hij publiceerde artikelen in *Krisis*, *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* en *Esthetica. Tijdschrift voor kunst en filosofie*, en schrijft regelmatig voor *NRC Handelsblad* en *De Groene Amsterdammer*. Hij won de ABG Essayprijs 2009 en de Prijs voor de Jonge Kunstcritiek 2010.

 De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.